

Evreii khazari

ADRIAN MAJURU

*Motto: „Se știe că atunci când e să dispară un popor,
întâi dispare înalta societate și o dată cu ea și literatura.”*

Milorad Pavici, Dicționarul khazar

Istoriografia de dată recentă este deosebit de numeroasă, variată ca tematici abordate și bogată în subiecte de mare dificultate istorică privind istoria khazarilor.¹ Demersul meu acoperă un segment restrâns, atât spațial cât și temporal. Teritoriul locuit de români deși s-a aflat în vecinătatea Imperiului medieval Khazar², este destul de rar abordat în lucrările de specialitate și de aceea este dificil de argumentat o teorie sau alta³; rămâne desigur arealul vast și dinamic al etnografiei care se hrănește cu numeroase elemente de civilizație, conservate foarte bine în eșafodajul său cultural.⁴

Am construit studiul de față pe două elemente principale: istorică și etnografică, elemente prin care încerc să prezint eventuale influențe de civilizație ale evreilor khazari, primite de români la începutul evului mediu. Elementul istoric va fi grefat pe influența maghiară în Transilvania în veacurile IX-XI iar elementul etnografic, pe cercetările de teren realizate în ultimele două decenii ale veacului XIX în Oltenia de filologul Lazăr Șăineanu.*

Nu voi insista asupra elementelor constitutive de istorie khazară, ele fiind în cuprinsul a sutelor de cărți care au apărut cel puțin de la 1900 încoace.⁵ Statul khazar s-a constituit la nord de munții Caucaz, între Marea Caspică și Marea Neagră, începând cu veacurile VI-VII. În veacurile VIII și IX, acesta s-a extins spre nord, est și vest, cucerind noi teritorii. Spre nord influența lor a atins regiunea Vladimirului și a Moskovei, spre vest linia Nistrului iar spre est, munții Ural și lacul Aral, unde

* În acest număr al revistei publicăm prima parte a studiului, cea istorică, dedicată prezenței khazarilor în Transilvania (n. red.).

locuiau turcii oghuzi. La sud de Caucaz, influența khazară a fost oprită cu greu de califatele arabe care stăpîneau Armenia și platoul Iranului. Cea mai importantă cucerire a imperiului khazar a rămas peninsula Crimeea, unde vor supraviețui comunități khazare pînă în perioada modernă. Acest imperiu controla spațiul carpatic, cîmpia panonică și linia Dunării mijlocii și de jos.⁶ Această situație a durat pînă către secolele X-XI, cînd imperiul khazar cunoaște un recul teritorial, pe fondul invaziilor neamului rhus, originar din Scandinavia. Cu acest prilej, sînt pierdute teritoriile aflate la nord de Marea Neagră. Invazia mongolă din veacurile XII-XIII va distruge statul khazar care supraviețuia între Marea Caspică și Marea Neagră.⁷ Elementul istoric fundamental al khazarilor a fost trecerea la religia iudaică în veacul al VIII-lea; iudaismul fiind singura religie care desființează etnia⁸ pe cînd celelalte religii le acceptă ca atare. De aici și extraordinara coeziune internațională a sionismului. Dar, cea mai mare parte a poporului khazar (khazarii negri sau kara-khazarii) „au fost, desigur, tot timpul turci, tribali, analfabeți, păgîni și călăreți nomazi (o excelentă sursă de soldați pentru o armată de călăreți). Clasa înaltă, khazarii albi sau Aq-Khazarii, nobili (taidsi), nucleul de ridicare și formare a statului khazar, au fost purtători și mediatori ai culturii elenistice. Ei au fost cultivați, au avut puternice relații cu lumea elenistică și erau bine organizați. Erau de asemenea evrei, în înțelesul de urmași israeliți cu relații, cunoștințe și tradiții iudaice!”⁹

Oficial, un khazar putea fi atît de origine turcă cît și de altă origine etnică precum: grec, slav, rhus, arab, „goth”, maghiar, „roman” (posibil de origine romanică n.a.); statul khazar era așadar pluri-lingv și pluri-confesional.¹⁰ Khazaria era o țară „cosmopolită, deschisă influențelor culturale și religioase de tot felul; era o țară surprinzător de modernă în raport cu vecinii ei.”¹¹

Începînd cu secolul al IX-lea și îndeosebi în veacurile X și XI, numeroase comunități khazare emigrează și se stabilesc în Polonia, Rhutenia, Ungaria, România și în Balcani, formînd așezări durabile; migrare petrecută pe fondul retragerii teritoriale a statului khazar în spațiul de origine, dintre mările Caspică și Neagră.¹²

Evreii khazari și Transilvania. O dispută istoriografică

Penetrarea unor mici comunități khazare în Transilvania prin vastul proces de transmigrație prin Europa Centrală și de Sud-Est a populației din fostul imperiu al Khazariei, este amintită într-o serie de lucrări.¹³ Punctul de plecare al acestui studiu a fost de fapt, o expresie preluată de Arthut Koestler dintr-o lucrare precedentă: „O legendă românească ne vorbește de o invazie – în această țară – a unor evrei înarmați la o dată necunoscută.”¹⁴ Precedenta lucrare este de fapt o impresionantă operă în patru volume, publicată în 1957 la New York, *A Social and Religious History of the Jews*, semnată Baron S.W.. Cum această carte îmi este inaccesibilă în România, nu a rămas pentru identificarea acestei legende, decît puținele repere istorice și etnografice publicate în limba română.

O posibilă interpretare a acestei invazii a unei armate evreești în evul mediu timpuriu, armată a evreilor khazari indubitabil, ar fi putut fi ancorată în spațiul vestic al Transilvaniei unde, au penetrat cândva în secolul al X-lea, tribul cabarilor de origine khazară. Acest controversat și delicat subiect al istoriografiei românești contemporane, formează conținutul primei părți al studiului de față.

Numeroși istorici sînt de părere că în 896, maghiarii „au fost conduși în Panonia de un trib khazar dizident, cunoscut sub numele de kabari care s-au așezat împreună cu ungurii în noua lor vatră. Khazarii-cabari erau bine cunoscuți ca aurari și argintari iscusiți; maghiarii (inițial mai primitivi) au deprins aceste meșteșuguri abia în noua lor țară.”¹⁵ În cadrul imperiului Khazar, maghiarii erau folosiți ca „perceptori” iar în cursul veacurilor de existență comună cu khazarii, maghiarii „primiseră – metaforic, dar poate chiar și ad litteram o transfuzie de sînge din partea khazarilor” iar asta „i-a afectat în mai multe feluri”, cel puțin în privința limbii.¹⁶

Faptul că maghiarii au fost conduși în Panonia de un trib de khazari, aceasta se datorează „cunoașterii drumului pe care aceștia îl mai parcurseseră anterior, cu ocazia primei lor intrări în Pannonia alături de huni, drum prin care se ținea legătura între Pannonia și centrul lor politic din nordul Caucazului.”¹⁷

Árpád, primul conducător al maghiarilor a fost investit în funcție, „după datinile și obiceiurile khazarilor, prin ridicarea pe scuturile luptătorilor.”¹⁸ Árpád era fiul lui Almus sau Almutzes, „turc-cabar de origine, conducător al celor trei triburi de turci-cabari și șapte de unguri în drumul lor din Atelkuz spre Pannonia; el a fost ucis în Erdeuelu (Ardeal, n.a.).”¹⁹ Așadar, ungurii „au fost supuși de cabari, care făceau parte din neamul mai mare al chazarilor de origine turcică. Sub conducerea celor trei triburi de cabari cărora le erau supuși și care aveau ca șef pe cabarul Almutzes, ungurii au fost dirijați spre Pannonia.”²⁰

Numele conducătorului lor era Kanda (în maghiară Kende) și acesta este titlul regelui lor mai mare, deși rangul care îi conduce cu adevărat este Julia (în maghiară Gyula). și maghiarii fac tot ce le poruncește acest Julia al lor.”²¹ Astfel Almutzes a fost Gyula iar conducătorul principal a fost Leved. Almutzes a predat puterea fiului sau Árpád.

Din această strînsă comuniune cabaro-maghiară, a rezultat o caracteristică interesantă a tînărului stat maghiar; în cadrul său, astfel că, „cel puțin pînă la 950 se vorbeau atît maghiara cît și khazara.” Astfel Bury, J.B. (*A History of the Eastern Roman Empire*, London, 1912) scria: „rezultatul acestei limbi duble îl constituie caracterul amestecat al maghiarei moderne, care a furnizat argumente false, dar atrăgătoare pentru cele două opinii opuse referitoare la afinitățile etnice ale maghiarilor.” Toynbee, A (*Constantine Porphyrogenitus and his World*, London, New York and Toronto, 1973) afirma: „ungurii au fost bilingvi la începuturile statului lor, după cum dovedesc cele 200 și mai bine de împrumuturi din vechiul dialect ciuvaș al limbii turce pe care-l vorbeau khazarii.”²²

Istoricul maghiar Erik Molnár în opera sa consacrată etnogenezei ungarilor, a atribuit o mare importanță influenței khazare care ar fi durat timp de 200 de ani, opinie argumentată înaintea sa și de Gyula Moravcsin. Potrivit lor, triburile cabare „au jucat un rol important în compoziția etnică a ungarilor.”²³

Pe măsură ce statul maghiar se consolida, „cîmpia Alföld a fost ocupată de neamul nomad al kabarilor, adevărați turci, crescători de vite, călăreți și luptători”; această „seminție a kabarilor îi prăda pe slavii și rușii din stepă.”²⁴

Așezarea cabarilor în Alföld, corespunde de fapt cu un spațiu mai vast, al cărui nucleu ar fi fost Tisa mijlocie. De aici, spațiul locuit sau controlat de chazari s-ar fi întins pînă la Munții Apuseni, cu Dunărea la sud și riul Someș la nord.²⁵ În centrul acestui spațiu se află vechiul areal al Bihorului. Dealtfel, acest toponim este de origine khazară iar derivatele sale sunt: Bihor, Biheros, Bihar, Virhor.²⁶

István Erdély, afirma că „triburile cabarilor s-au așezat în nordul Ungariei, la poalele Carpaților, pe cursul superior al Tisei”.²⁷ Este interesant, căci Victor Neumann descrie o particularitate a diasporei iudaice moderne în Maramureș: păstoritul evreiesc. Stîinile oierilor evrei erau „o realitate economică imposibil de neglijat”, atît în Maramureș cît și în Bucovina, „pînă la începutul veacului XX”.²⁸ Este posibil, ca una dintre principalele trăsături de civilizație cabară, creșterea animalelor să fi devenit preponderentă cu trecerea timpului, în detrimentul caracterului militar. Autorul totuși afirmă că aceste comunități evreiești rurale sînt colonii migrate din Galiția poloneză în perioada modernă dar, marea majoritate a evreimii galițiene este de origine khazară. Apoi, autorul menționează același areal al Tisei mijlocii unde au locuit evrei și „unde se formaseră deja primele voievodate medievale”.²⁹

Alături de toponimul Bihar se află un omonim considerat a fi și el de origine khazară. Este vorba de Menumorut. Derivatele sale sunt: Menumarot, Menu Marot. El este fiul unui anume Morut sau Marot, și el de origine khazară.³⁰

O altă ocupație a evreilor khazari era legată de transportul sării pe Mureș, comunități care dispuneau de mijloace și depozite în Transilvania; situație care va rezista dincolo de secolul al XI-lea. Pe de altă parte, khazarii „practicau o religie necunoscută, venerau sarea, își ciopleau templele în saline ori în munți de sare”.³¹ Se știe că singurele zone cu zăcămintele de sare din cadrul Khazariei, cu excepția Caucazului, se aflau în munții Carpați.

În afară de asta, în prezent, sînt două situri arheologice, aflate în vecinătatea spațiului descris mai sus și atribuite evreilor khazari. Unul se află „în partea de sud a Ungariei”³² iar celălalt în Voivodina-Banatul sîrbesc, la Celarevo. Celarevo este un sit arheologic datat pentru veacurile VII-IX, „în apropierea Dunării, în Jugoslavia, adăpostind o necropolă medievală. Nu s-a găsit însă și așezarea care a hrănit cimitirul. Nu se știe cu certitudine cine erau cei înhumați la Celarevo, cert este însă că s-au observat unele particularități cu ale avarilor, influența perșilor asupra unor obiecte găsite în morminte, menorele (reprezentarea unor sfeșnice

ritualice iudaice cu șapte brațe) și alte simboluri ori laconice însemnări în ebraică. Siturile arheologice de la Cherson, din Crimeea, adăpostesc de asemenea plăcuțe de același tip de minore de la Celarevo. Aceasta i-a determinat pe specialiști să tragă concluzia că în împrejurările Novi Sadului (unde se află și Celarevo) există vestigii arheologice care se diferențiază de vestigiile avare, ceea ce poate sugera prezența unui alt substrat, așadar a unui popor strămutat în câmpia Panonică înaintea venirii ungarilor. (Fapt subliniat și de Paul Lazăr Tonciulescu n.a.). În acest sens ar exista mărturii scrise. Un scrib anonim al regelui Béla, Abdul Hamid de Andaluzia și Kinam socotesc că acest ținut dunărean a fost locuit de popoare de origine turcă (ismailiți) care socoteau a fi urmașii triburilor migratoare din Cherson. Faptul în sine ar putea dovedi că necropola de la Celarevo aparține, în parte, khazarilor iudaizați. Doctorul Isajlo Suk, arheolog și arabist, originar din această zonă, aflat printre primii la săpăturile arheologice de la Celarevo, avea să facă o însemnare găsită după moartea sa. Această însemnare nu privea doar situl Celarevo, fiind mai degrabă o reflecție personală. Textul sună astfel: „Pe cei îngropați la Celarevo, ungurii îi voiau unguri sau avari, evreii îi voiau evrei, musulmanii îi voiau mongoli, dar nimeni nu-i voia khazari. Când de fapt ei asta erau... Cimitirul e plin de cioburile ulcelelor cu minore încrustate. și cum la evrei o ulcică spartă înseamnă un om decăzut, un om pierdut, tot așa și acest cimitir este al celor decăzuți și pierduți, așa cum au fost khazarii pe aceste meleaguri în acele vremuri.”³³

La Sînnicolaul Mare, localitate din județul Timiș, s-a descoperit în 1799 un tezaur datat din secolul al X-lea. Pe unul din principalele vase ale tezaurului, apare „figura prințului victorios care țîrîie de păr un prizonier” iar „scenele mitologice de pe spatele vasului de aur conțin afinități cu Sarkelul khazar.”³⁴

Un al toponim de rezonanță khazară este Semender, reședința de vară a kaghanului khazar de pe malul mării Caspice; ori, pe malul sudic al Dunării, în aval de Belgrad, se află vechea cetate medievală a Semendriei.

Aceste descoperiri demonstrează o prezență khazară în spațiul delimitat de Dunăre, Someș, Munții Apuseni și Tisa. Deși personajul reprezentat pe vasul de aur al tezaurului amintit „țîrîie de păr un prizonier”, se pare că „nici la geograful Bavarez și nici la Anonymus nu se consemnează conflicte sau războaie între chazari și populația daco-română autohtonă. Este cert că relațiile dintre cele două popoare au fost pașnice, căci altfel cronicarii timpului ar fi consemnat ceva dacă ar fi existat conflicte, așa cum au făcut în situații asemănătoare.”³⁵ Dacă este să dăm curs reprezentărilor mitologice românești, lucrurile stau tocmai invers.

Pe de altă parte, prezența khazară în regatul arpadian atît prin numele unor regi cu nume iudaice precum Aba Sámuel „care, pentru propriul său respect, se numea Oba. Oba se referă la Aba Sámuel, căsătorit cu sora regelui Ștefan cel Sfînt. El vine la conducerea regatului ungar între 1041-1044. Numele său confirmă că era turc-chazar, deoarece în ebraică *aba* înseamnă *tată*.”³⁶ Apoi, regele Andrei

(1046-1060) a avut un fiu pe nume Salamon (1063-1074), în timpul căruia „Biharvár a fost practic a doua capitală a Ungariei”³⁷, deci centrul teritoriului dintre Tisa, Mureș și Apuseni locuit de triburile cabare.

Mai mult, în secolul al X-lea, conducătorul ungar Taksony „a pofțit un al doilea val de emigranți khazari să se instaleze pe domeniile lui”³⁸, fapt semnalat și de Anonymus.³⁹ Două secole mai târziu de la invitația conducătorului Taksony (947-970), Ioan Cinnamus, „cronicarul bizantin vorbește de trupe care păstrau legea mozaică, dar luptau în cadrul armatei maghiare din Dalmația în anul 1154 . (...) nu încapă îndoială că majoritatea evreimii moderne își are originea în valurile migratoare de kabari-khazari, care joacă un rol de amploare în istoria timpurie a Ungariei. Nu numai că țara era la început bilingvă dar și guvernarea ei se baza pe dualismul monarhic (regim acceptat de unguri și în modernitate. Cu 1867 prin dualismul austro-ungar, împăratul Austriei (Kende) era și Gyula al Ungariei, adică rege. Probabil că nobilimea maghiară de atunci au văzut în acest nou regim și o revenire la tradiție), adică o variantă a sistemului khazar: regele de Jula sau Gyula (foarte popular și astăzi ca nume de botez unguresc). Sistemul a durat pînă la sfîrșitul secolului X cînd Sf. Ștefan a îmbrăcat credința romano-catolică și l-a învins pe un Gyula răzvrătit (care stăpînea voievodatul Transilvaniei n.a.) – după cum ne putem și aștepta un khazar, «trufaș în credința lui, care nu vroia în ruptul capului să se creștineze». Acest episod a pus capăt dualismului monarhiei, dar nu și influenței comunității khazaro-evreiești în Ungaria.”⁴⁰

O ipoteză amintită de István Erdély și susținută de Moor E., este legată de o presupusă originie cabară a secuilor de astăzi, care ar fi venit în regiunea Bihor la invitația ducelui Taksony în cursul veacului al X-lea.⁴¹ Paul Lendvai presupune că „în bazinul carpatic secuii au imigrat inițial ca un trib bulgaro-turanic împreună cu kabarii sau înaintea maghiarilor, și că deja luptele de dinaintea descălecăturii ei ar fi stat de partea ungarilor. Oricum ar fi, sigur este că secuii au mai folosit la începutul epocii moderne o variantă a scrierii turcești.”⁴²

O altă versiune afirmă că secuii „ar putea fi identificați cu un popor turc care a migrat în bazinul carpatic în preajma lui 670” însă „evidența arheologică nu a fost verificată lingvistic”. La mijlocul secolului al X-lea erau „încă bilingvi, vorbeau ambele limbi materne: limba turcă și limba ungară finno-ugrică. Numele lor în general a derivat din numele tribului turco-bulgar *Eskil*, dealtfel, acest lucru este foarte disputat.” Constantin Porfirogenetul afirma că secuii „descind dintr-un trib numit al cabarilor”. Oricum, originea secuilor „ar putea fi turcică”, păstrîndu-și organizarea turcică tribală pînă în vremurile moderne.⁴³

În 1990, istoricul Kevin Alan Brook a vizitat ținutul secuiesc din Transilvania într-o expediție privind evreei ardeleni. În acest spațiu, Alan Brook a primit confirmarea că evreei transilvăneni, sînt potrivit tradiției, de origine turcică. Dar „aceasta nedovedind că au fost khazari. Ei ar puteau fi tătari, cumani sau oghuzi.

Dar, cel mult ei ar fi putut fi khazari, precum khazarii convertiți la principiul iudaismului în număr mai mare decât oricare al grup turcic.”⁴⁴

În consecință, atât problema originii etnice a secuilor cât și chestiunea evreimii ardelene rămâne deschisă. În ceea ce privește legenda românească amintită de Koestler legată de o invazie evreiască, poate fi localizată undeva în Transilvania de vest. Deși Lazăr Tonciulescu afirmă că sursele documentare contemporane epocii nu amintesc conflicte între khazari și autohtoni, același autor discută pe larg scrisoarea regelui khazar Iosif adresată rabinului Chasdai/Hasdai din Cordoba în anul 960. Acolo regele khazar afirmă că Dumnezeu i-ar fi spus: „Fii tare și puternic, pune-te în fruntea vitejilor tăi și pleacă în țara Rudlas și în țara Ardial (Ardeal - după părerea lui Tonciulescu), căci eu am băgat frică și teamă de tine în inimile acelor locuitori și ți-ți voi preda pe mîna ta.”⁴⁵ și apoi avem și tezaurul de la Sînnicolaul Mare cu cavalerul khazar trăgînd de păr un prizonier. Reperele arheologice și istorice îi arată prezenți pe culoarul Tisei și mai la est de aceasta, între Someș, Munții Apuseni și Dunăre. Reperetele etnografice și mitologice au păstrat prezența evreilor khazari, într-o regiune apropiată Banatului și Transilvaniei și legată de acestea prin schimburile comerciale și pendulările pastorale.□

Note:

1. Din vasta bibliografie pentru acest subiect amintesc selectiv: Artamonov, M.I., *Khazar History*, Leningrad, 1962; Bartha, A., *A IX-X Szazadi Magyar Tarsadalom* (Hungarian Society in the 9th –10th Centuries), Budapest, 1968; Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954; Frazer, Sir James, *The Killing of the Khazar Kings*, Folklore, XXVIII, 1917; Graetz, H.H., *History of the Jews*, Philadelphia, 1891-1898; Kokovtsov, P., *The Hebrew-Khazar Correspondence in the Tenth Century*, Leningrad, 1932; Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren*, Wien, 1910; Landau, *The Present Position of the Khazar Problem*, Zion, Jerusalem, 1942; Poliak, A.N., *The Khazar Conversion to Judaism*, Zion, Jerusalem, 1941 și *Khazaria - The History of a Jewish Kingdom in Europe*, Mossad Bialik, Tel Aviv, 1951; Roth, C., *The World History of the Jewish People*, vol.II: *The Dark Ages*, London, 1966; Shapiro, H., *The Jewish People: A Biological History*, UNESCO, Paris, 1953; Vetulani, A., *The Jews in Medieval Poland*, Jewish J. of Sociology, December, 1962; Zajackowski, *The Khazar Culture and its Heirs*, Breslau, 1946 și *The Problem of the Language of the Khazars*, Proc.Breslau Soc. Of Sciences, 1946; Zborowski, M., and Herzog, E., *Life Is With People – The Jewish Little-Town of Eastern Europe*, New York, 1982.

2. În cursul secolului X, Imperiul Khazar a atins ca frontieră vestică linia fluviului Nistru.

3. Din cele câteva lucrări apărute în limba română care abordează în subsidiar chestiunea khazară amintesc: Victor Neumann, *Tentația lui Homo Europaeus, Geneza ideilor moderne în Europa centrală și de sud-est*, Editura All, 1997, București; VSpinei, P.Diaconu și I.Ferenczi, *Migratori la cumpăna dintre milenii: ungurii, pecenegii, uzii și cumanii* apud *Istoria Românilor*, vol.III, Editura Enciclopedică, București, 2001. Mult mai documentată este lucrarea : Paul Lazăr Tonciulescu, *Ardealul pămînt și cuvînt românesc*, Editura Miracol, 2001, București. Între lucrările de ficțiune amintesc aici pe Milorad Pavici, *Dicționarul khazar, roman-lexic în 100 000 de cuvinte, exemplar feminin*, Editura Nemira, 1998, București. Milorad Pavici a publicat și exemplarul masculin al Dicționarului khazar, dar acesta nu a fost tradus în limba română.

4. Între cele mai importante lucrări ale filologului Lazăr șăineanu, amintesc selectiv: *Elemente turcești în limba română*, București, 1885; *Studiu dialectologic asupra graiului evreo-german*, București, 1889; *Istoria filologiei române. Studii critice*, București, 1892; *Basmele române în comparațiune cu legendele antice clasice și în legătură cu basmele popoarelor învecinate și ale tuturor popoarelor romanice. Studiu comparativ*, București, 1895; *Studii folclorice. Cercetări în domeniul literaturii populare*, București, 1896; *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, București, 1900.

5. Lucrarea care a impulsionat cercetarea evreilor khazari a fost aceea scrisă de Arthur Koestler, *Al XIII-lea trib. Imperiul khazarilor și moștenirea sa*. Pentru versiunea în limba română (singura), vezi exemplarul publicat la Editura Nagard, Roma, 1987.

6. "In the early Middle Ages a powerful state, inhabited by the Khazars, existed on the coast of the Black Sea." (Raymond Leslie Buell, *Polland: Key to Europe*, New York, N.Y.:A.A.Knopf, 1939, p.288) „The immigration (originally transmigration) of fews to Poland started in the middle of the IX century. (...) Chazars was situated in the vicinity of Kiev and extended to the Dniestr(Nistru n.a.), it ceased to exist in 1969." (Michal M.Borwicz, *A Thousand years of Jewish Life in Poland*, Paris, 1955, p.18)

7. vezi *Khazaria (586-1083 A.D.)*, essay bassed on Dennis A.Leventhal's article, *Suggested Modifications to an MW Army List: The Khazars*, Saga, no.73, February 2000, pp.31-35

8.„(...) kaghanul se îndreptă spre trimisul evreilor întrebându-l ce avea de zis despre religia sa. Rabinul Isaac Sangari îi răspunse că, de fapt, khazarii nici nu trebuiau să treacă la o nouă credință. Să se țină de cea veche. Cum toți păreau mirați de gândirea lui, rabinul le explică: Voi nu sunteți khazari. Sunteți niște evrei care vă întoarceți acolo unde vă e locul: către adevăratul Dumnezeu al străbunilor voștri.” (Milorad Pavici, op.cit, pp. 228-229) Răspunsul teologului grec de la universitatea din Constantinopol, a fost următorul: „Noi grecii, dîndu-vă crucea, n-o să vă luăm și cuvîntul ca zălog, așa cum ar face-o sarazinii ori evreii. Nici n-o să vă cerem ca o dată cu crucea să vă însușiți și limba noastră greacă. Dimpotrivă, țineți-vă sănătoși limba voastră khazară. Dar aveți grijă, dacă veți trece la legea iudaică ori la cea mahomedană, n-o să mai fie tot așa. Căci o dată cu credința lor o să trebuiască să le însușiți și limba.” (idem, p. 130)

9. vezi site-ul *The Khazar Heritage*, cap. *The Jewish Kingdom of Khazaria*. Despre teritoriul imperiului *khazar*, aflăm: “The geographical expansion did not decrease until the khazar empire covered an area from Hungary-Austria in the west to the Aral sea in the east, Kiev-Upper in the North and the Black and Caspian seas and Caucasus in south. They installed counts (the so called Jewish princes) in Hungary-Austria, they taxated Goths in Crimeea and Greek-Byzantine towns and laudlords at the northern shores of the Black sea, they taxated Rhus merchands and raiders and all other trading through their territory.”

10. “A khazar official could be of Turk, Slav, Greek, Rhus, Arab, Goth, Roman and Magyar ethnical origin, as well as a confessional Christian, Jew, Muslim or maybe just pagan. They then just had to be multilingual and capable of communicating with all these nationalities.” (ibidem)

11. Arthur Koestler, op.cit., pp.45-47. „(...) În capitala khazară, după datină, sînt șapte judecători. Dintre aceștia doi sînt pentru musulmani, doi pentru khazari – care judecă după Tora, doi pentru creștini – care judecă după Evanghelie și unul pentru saqualiti, neamul rhus și alți păgîni, care judecă după legea păgînească. În orașul lui (al kaganului, n.a.), sînt mulți musulmani, negustori și meșteșugari care au venit în țara asta datorită dreptății și adăpostului de primejdii pe care le asigură.” (ibidem, p. 52) Khazaria era singurul refugiu, singura „formă de îndurare manifestată în istorie față de cei care au luat calea surghiunului, sau au fost împinși pe ea”. Khazaria devenise un adevărat „cămin național” pentru toți bejenarii din Bizanț, din califatul arab sau de aiurea, imagine pe care a avut-o și continuă să o aibe S.U.A, astăzi.

12. "After 900, in an attempt to escape Russia and keep their sovereignty, small detachments of Khazars with their families, especially from the splintered and disrupted army, fled westward to Crimea, Roumania and Hungary. A northern group, penetrating Russia, went out of reach to Prussia/Lithuania." (*The Khazar Heritage, The Jewish Kingdom of Khazaria*, p.1)

13. "The Khazar kings, nobility and many tribesmen converted to Judaism and the khazars became a sedentary nation. Together with their Judaic compatriots they advanced civilization throughout Russia and Transylvania. (...) The art thereafter spread with the advancing khazar Judaic influence up the Volga, Don, Danube, Dniester and Dniepr rivers into Transylvania and Silesia." (Samuel Kurinsky, *The Jews and the Khazars*) Victor Neumann amintește despre „prezența mai mult sau mai puțin întâmplătoare a unor evrei în regiunea dintre Mureș și Dunăre, acolo unde se formaseră deja primele voievodate medievale. Informațiile ne parvin din însemnările lui Eustathies, Gerhardus de Sagredo, Benjamin de Tudela și Petahija din Ratisbona. Documentele amintesc pentru secolele medievalității timpurii relațiile evreilor cu maghiarii, românii, bulgarii, respectiv, cu rușii, sârbii, grecii.” (Victor Neumann, op.cit, p. 82)

14. "A Rumanian legend tells of an invasion – the date unknown – of armed Jews into that country." (Arthur Koestler, op.cit., p. 176 quoted by Baron, S.W., *A Social and Religious History of the Jews*, vol.IV, New York, 1957, p. 77).

15. Ibidem, p. 50. „Maghiarii fuseseră aliații khazarilor și aparent, vasalii lor, de bună voie, încă de la ivirea Imperiului Khazar. Maghiarii, la origine nu erau înrudiți cu națiunile slave și turce din stepe, în mijlocul cărora au venit să trăiască; așadar o curiozitate etnică și asta a rămas până în zilele noastre. La o dată necunoscută din primele secole ale erei creștine, acest trib nomad a fost alungat de pe arealul său inițial din Urali și a migrat spre sud prin stepe, într-un târziu stabilindu-se în regiunea dintre râurile Don și Kuban. Astfel au ajuns vecini cu khazarii încă dinainte ca aceștia din urmă să devină importanți. O vreme au făcut parte dintr-o federație de populații seminomade, onogurii (cele zece săgeți sau zece triburi); se crede că numele de ungar sau ungur reprezintă o versiune slavă a cuvântului respectiv, în timp ce maghiar este numele pe care și l-au dat ei înșiși din vremuri străvechi și l-au păstrat până astăzi.” (ibidem, p. 98)

16. Mai mult, „khazarii le-au dat un rege care a întemeiat prima dinastie maghiară; în al doilea rând, mai multe triburi khazare s-au unit cu maghiarii și le-au transformat fundamental caracterul etnic.” (ibidem, p. 99 și 101) „În timpul cât au suportat dominația chaganatului chazar, ungurii au fost nevoiți să se conformeze îndatoririlor militare și de altă natură impuse de acesta. Durata exactă a perioadei cât s-au aflat în subordinea chazarilor nu este cunoscută.” (V.Spinei, P.Diaconu și I.Ferenczi, op.cit, p. 252)

17. Paul Lazăr Tonciulescu, op.cit., pp. 304-305 „(...) ungurii au aparținut vreme mai îndelungată imperiului khazar turanic dintre Volga mijlocie și cursul inferior al Dunării. (...) Tradiția maghiară mai târzie a trecut însă sub tăcere atât relațiile strânse cu khazarii, a căror pătură conducătoare s-a convertit în secolul al VIII-lea la iudaism, cât și motivele reale ale migrației, care a condus triburile împreună cu aliații lor de origine khazară sau turanică până în coastele Carpaților.” (Paul Lendvai, *Ungurii*, Humanitas, București, 2001, pp. 21-22)

18. Constantin Porfirogenetul, 950, apud Arthur Koestler, op.cit., p.100.

19. István Erdély, *Teza de candidat în științe*, Budapesta, 1959.

20. *Cronica notarului Anonymus, Faptele ungurilor*, traducere: Paul Lazăr Tonciulescu, Editura Miracol, București, 1996, p. 16. „Álmos a murit în timpul călătoriei și, pe nesimțite, a dispărut din istorie.” (Paul Lendvai, op.cit., p. 23).

21. Gardezi cit. Arthur Koestler, op.cit., p. 102. „Există motive care îndeamnă să credem că primii Julia ai Ungariei erau kabari.” Vezi și Gergely András, *Istoria Ungariei*, Odorheiu Secuiesc, 1993.

22. Bury și Toynbee cit. Ibidem, p. 101. Iată și o referire recentă: “Magyars and Khazars learned each others languages, such that the khazar language was spoken in Hungary until at least the middle of the tenth century.” (Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria*, 1999, p. 208 – referring to the fact that Khazars living in Hungary taught their language to their Hungarian neighbours.); Marczali N., în *Histoire de la nation hongroise*, Budapest, afirmă că ungurii vorbeau o limbă mixtă.

23. István Erdély, *Les Relations Hungaro-Khazares*, Studia Et Acta Orientalia, IV, Bucarest, 1962, pp.40-41 și 42-43

24. Arthur Koestler, op.cit., p. 105 „Kabarii care erau mai vrednici la război și mai vîrtoși, au ajuns tribul conducător și au adus gazdelor lor o infuzie de spirit de aventură care avea să-i prefacă foarte curînd într-un flagel al Europei. (...) Ei i-au învățat pe maghiari acele tactici cu totul deosebite și caracteristice, folosite din vremuri străvechi de toate neamurile turcice, și de nimeni altcineva. (...) khazarii au jucat un rol important în înființarea statului ungar.” (Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century*, 1930, Cambridge, quoted in idem)

25. Paul Lazăr Tonciulescu, op.cit, p. 302 „(...) Această zonă corespunde Tisei mijlocii, fiind identică cu cea descrisă de Geograful Bavarez ca fiind locuită de chazari la sfîrșitul secolului al IX-lea (866-890), deci înainte de intrarea ungurilor migratori în Pannonia. De aici putem trage concluzia că poporul chazar, sub forma mai multor triburi exista pe Tisa mijlocie, deci între Dunăre și Munții Apuseni încă de la mijlocul secolului al IX-lea, formînd ramura cea mai occidentală a întinsului imperiu chazar.” (ibidem, pp. 302-303)

26. *Armenian version of the life of Saint Stephen of Sugdaia*, cited in Gero, p. 22

27. István Erdély, op.cit., p. 46

28. Victor Neumann, op.cit., p. 103

29. Ibidem, p. 82

30. Anonymus, cited in Douglas Dunlop's article *The Khazars in The Dark Ages: Jews in Christian Europe, 711-1096*, 1966, p. 348

31. Milorad Pavici, op.cit, p. 237. Vezi și pp. 240-241: Sare și vis

32. “(...) In southern Hungary, archaeologists discovered a khazar ring engraved with Hebrew letters. These Khazars joined the pre-existing Jews of Hungary and formed communities in the main cities, including Buda.” (Eli Valley, *The Great Jewish Cities of Central and Eastern Europe*, Northvale, New York: Jason Aronson, 1999, p. 377)

33. Milorad Pavici, op.cit., pp. 59-60. „(...) Zac în morminte de familie risipite pe malul Dunării, iar în fiecare mormînt capul e orientat spre Ierusalim. Zac în morminte duble, dimpreună cu caii, doar că stau cu ochii închiși și întorși spre o altă lume decît aceea a dobitoacelor; zac sub femeile lor care stau ghemuite pe pîntece, încît ei nu le mai văd fața ci sîinii. Uneori sînt îngropați în picioare și arată îngrozitor de bătrîni, cu o figură descompusă cu atîta scrutare a cerului, avînd cu ei cîte o plăcuță de teracotă încrustată cu numele lui Yehuda ori cu cuvîntul *shahor* – negru. La colțurile mormintelor ard focuri, la picioare țin hrana, la cingătoare pumnalele. Lîngă ei zace și cîte un animal, mereu altul, de la mormînt la mormînt: aici o oaie, un bou sau o capră, acolo o găină, un porc sau un cerb, iar în mormintele de copii sînt depuse ouă. Alteori lîngă ei dai de unelte lor, securi sau tot soiuri de clești de aurar. Ochii, urechile și gurile le sînt astupate cu căpăcele din cioburi de teracotă încrustate cu sfeșnice evreiești cu șapte brațe, teracota fiind de proveniență romană datînd din secolul al III-lea sau al IV-lea. (...) Aceste capcele cu încrustații pentru ochi, gură și urechi îi apărau de demoni și *ședini*, ca nu cumva să li se furișeze în morminte, doar că cioburile erau risipite în tot cimitirul (...)” (Ibidem, pp. 109-110)

34. Arthur Koestler, op.cit., p. 49

35. Paul Lazăr Tonciulescu, op.cit, p.303

36. Cronica..., p.63

37. *History of Transylvania*, General Editor Béla Köpeczi, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, pp. 142

38. Arthur Koestler, op.cit., p. 146

39. „(...) din țara Bular au venit oarecari stăpîni foarte nobili cu o mulțime mare de ismaeliți al căror nume fuseseră Billa și Bocsun. Căroră, ducele Toscun le-a dăruit pămînturi în diferite locuri ale unguirilor și pe deasupra le-a cedat pe veci o fortăreață care se numește Pest.” *Cronica...*, p. 109

40. Arthur Koestler, op.cit., pp. 146-147. Astfel, de pildă în veacul al XIII-lea, custodele veniturilor Curții Regale sub Andrei II (1205-1235) „era șambelanul conte Teka, un evreu de origine khazară, mare moșier, un geniu al finanțelor și diplomației”. Apoi, pînă către 1222, „evreii erau fie șefi de tarapane, perceptori(ceea ce fuseseră și ungurii la rîndul lor în Khazaria n.a.) sau controlori ai monopolului regal asupra sării” (idem) lucru confirmat și de Victor Neumann op.cit., p. 82. O altă sursă afirmă că „(...) the last khazars who fled into Hungary in 1200-1300, where they received by their former vassals, the Magyar kings.” (Monroe Rosenthal and Isaac Mozeson, *Wars of the Jews: A Military History from Biblical to Modern Times*, New York, N.Y.: Hippocrene Books, 1990, p. 224

41. Moor, E., *L'établissement des Hongrois de la conquête arpadienne et l'origine des sicules*, Szeged, 1944 vezi și Györfi Gy., *Du clan hongrois jusqu'au comitat, de la tribu jusqu'au pays*, II Századok, 1958

42. Paul Lendvai, op.cit., p. 31. Despre scrierea veche a secuilor, vezi articolul: Dr. Hosszú Gábor, *The Bug Symbols in the Sekler-Hungarian Rune Writing*.

43. *The Formation of the Szekely Settlements*, in *History of Transylvania...*, pp.178-179. „(...) regiunea Bihar a fost complet ocupată de așezări ungurești în cursul secolului X, ceea ce explică de ce secuii s-au maghiarizat în veacul al XI-lea și vorbesc numai maghiara în timp ce s-au mișcat prin Transilvania, păstrîndu-și totdeauna și alfabetul lor runic.” (idem)

“(...) A relative of a Transylvanian Jew who has been in touch with we once told him *We are not Semites – we are white Turks from far to the East, and our homes were destroyed by the Russians*. These are the Jews of the town Sfîntul Gheorghe in what is now Romania. Though their community had intermingled with some Hungarians and Romanians, they remained a cohesive community with knowledge of its Turkic origins for centuries. In the 1999 a genealogical expedition hired by my Transylvanian Jewish acquaintance found confirmation of the tradition that these Jews are Turkic. That does not prove that they were khazars. They could have been Tatars or Kipchaks (Cumans) or Oghuzes. But most likely they were khazars, as the khazars converted to standard Judaism in larger numbers than any other Turkic group.” (Kevin Alan Brook, *Are Russian Jews Descended from the khazars? A Reassessment Based upon the Latest Historical, Archeological, Linguistic and Genetic Evidence*.

44. Paul Lazăr Tonciulescu, op.cit., p. 189

*

Adrian MAJURU, doctorand, este licențiat al Facultății de Istorie din București, MA din 1998 cu lucrarea Regele Carol al II-lea: mitul omului politic vs. miturile României „veșnice”. A publicat studii și articole în revistele 22, Magazin istoric și A Hét. În prezent este istoric la Muzeul Municipiului București.